

Η Μεγάλη Βρετανία και η Εθνική Αντίσταση. Οι θέσεις και η συλλογιστική των Βρετανών πρωταγωνιστών στην Ελλάδα.

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να αναδείξει τη βρετανική πολιτική που ακολουθήθηκε στην Ελλάδα την περίοδο 1940-46, μέσα από τα έργα Βρετανών που υπήρξαν φορείς αυτής της πολιτικής. Η κατανόηση της βρετανικής πολιτικής είναι απαραίτητη για τη μελέτη αυτής της περιόδου που αποτελεί βασική τομή στη σύγχρονη ελληνική ιστορία.

Από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, οι οποίες σηματοδοτούνται από το συνέδριο της Βιέννης το 1815, την εξάπλωση της βιομηχανικής επανάστασης και τον ανταγωνισμό των Μεγάλων Δυνάμεων, αναδεικνύονται οι στρατηγικές δυνατότητες του ελληνικού χώρου, που ενισχύονται από την πορεία της ελληνικής επανάστασης και τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους καθώς συνειδητοποιείται η διαλυτική πορεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ο ανταγωνισμός των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης, Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας, Αυστροουγγαρίας για τον έλεγχο του νέου κράτους, αρχίζει πριν ακόμη απελευθερωθεί η Ελλάδα από την τουρκική κυριαρχία. Η ανακήρυξη του ελληνικού κράτους συνοδεύεται με την τοποθέτηση ως βασιλιά της Ελλάδας του εκλεκτού των Μεγάλων Δυνάμεων, Όθωνα.

Ιδιαίτερα μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο εντείνεται ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις δυνάμεις που επιθυμούν τον έλεγχο της περιοχής. «Η θέση της Αγγλίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και στην Ανατολική Μεσόγειο γίνεται εξαιρετικά επισημής κι αυτό, τη στιγμή που η Ρωσία και η Γαλλία, ευνοώντας τα εθνικά κινήματα των Βαλκανικών λαών και των Ιταλών, αυξάνουν την επιρροή τους στο μέρος αυτό της Ευρώπης. Η Ελλάδα έτσι παρουσίαζε ειδικό ενδιαφέρον για τη βρετανική πολιτική»¹. «Ο βρετανικός αντικειμενικός σκοπός ήταν η οικονομική διείσδυση στην Ανατολή και η εξασφάλιση των ναυτικών οδών προς τις Ινδίες, από κάθε απειλή»².

Η εμφάνιση στο Βαλκανικό χώρο της Γερμανικής πολιτικής μετά το συνέ-

Η Βασιλική Τάτση είναι Ιστορικός, υπότροφος του ΙΚΥ, υποψήφια διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

δριο του Βερολίνου (1878), εντείνει την ανησυχία της Βρετανίας. Η Αγγλο-Γερμανική διαμάχη για τα Βαλκάνια, τη Βόρεια Αφρική και τη Μέση Ανατολή καταλήγει στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η διεθνής κατάσταση αλλάζει, νέα ποιοτικά στοιχεία εμφανίζονται και η διατήρηση του παλαιού status quo γίνεται αδύνατη. Επιβάλλεται να γίνουν αναπροσαρμογές στο διεθνές σκηνικό. Στην Ευρώπη και στην Εγγύς Ανατολή η βρετανική δύναμη παρακμάζει. Η βρετανική αυτοκρατορία κλυδωνίζεται από τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα. Η παλιά αποικιοκρατική μορφή δεν είναι πλέον βιώσιμη. Σε παγκόσμιο επίπεδο εντείνεται η διαμάχη για τις πηγές ενέργειας και στρατηγικών πρώτων υλών και αγορών³.

Η πρόκληση για τη βρετανική πολιτική είναι το πώς θα κατορθώσει να πετύχει τη μεταλλαγή, με ελάχιστο κόστος για τα ουσιαστικά συμφέροντά της. Δηλαδή να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες διατηρώντας ταυτόχρονα το μέγιστο δυνατό έλεγχο των καίριων σημείων. Παράλληλα πρέπει να ελαχιστοποιηθούν και οι οποιεσδήποτε επιδράσεις από τις μεταβολές στο εσωτερικό της. Να συνεχιστεί η «bipartisan foreign policy»⁴, ήτοι η χάραξη και άσκηση εξωτερικής πολιτικής με τη συναίνεση όλων των πολιτικών κομμάτων ώστε να διατηρηθεί η κοινωνική συνοχή και σταθερότητα στο εσωτερικό της.

Η Ελλάδα αποτελεί σοβαρό πρόβλημα δεδομένου ότι εμφανίζεται σ' αυτή ένα αριστερό αντιστασιακό κίνημα με ευρεία βάση, που εν δυνάμει αποτελεί απειλή για τα βρετανικά συμφέροντα. Ταυτόχρονα η παλαιά τάξη πραγμάτων, που τα εγγυάται, παύει να έχει ερείσματα στο λαό. Τα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα χάνουν τη δύναμή τους. «Ο αστικός πολιτικός κόσμος έχει πλέον γηράσει. Με μεγάλη δυσκολία ανταποκρίνεται όχι πλέον εις τας λαϊκάς απαιτήσεις, αλλά μόνον εις την ανάγκην της διατηρήσεώς του εις την ζωήν»⁵. Η μοναρχία, θεσμός που εξασφάλιζε με τον καλύτερο τρόπο τη βρετανική κυριαρχία στην Ελλάδα, μετά και την υποστήριξη που πρόσφερε στη δικτατορία του Μεταξά⁶, βρέθηκε σε αντιπαράθεση με το διευρυνόμενο δημοκρατικό λαϊκό αίσθημα που επιθυμούσε αποκατάσταση και διεύρυνση των δημοκρατικών θεσμών. «Πολλοί Έλληνες, τουλάχιστον στις αρχές της κατοχικής περιόδου, αμφέβαλλαν όσον αφορά ποιον από τους δυο καταπατητές της ελευθερίας τους έπρεπε να μισήσουν περισσότερο: τον προσωρινά διωγμένο ντόπιο τύραννο ή τον ξένο εχθρό»⁷.

Υπήρχε λοιπόν ένα πολιτικό κενό στην Ελλάδα, το οποίο καλύφθηκε από τη δημιουργία και συγκρότηση των αντιστασιακών οργανώσεων, και κυρίως από το ΕΑΜ⁸. «Κατά την κρίσιμον περίοδο της Κατοχής, η πολιτική ηγεσία, η υγιής πολιτική ηγεσία, απουσίασεν από τη δράσιν. Και εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, απουσίασε ολοκληρωτικά. Ο ελληνικός λαός, όμως εκινήθη προς τα εμπρός...»⁹. «Το ΚΚΕ... δια της οργανώσεως του ΕΑΜ θα την καθοδήγηση μέχρι ενός σημείου»¹⁰.

Στην κρίσιμη αυτή περίοδο της νεοελληνικής ιστορίας, η παρουσία του συμμαχικού ενδιαφέροντος για το μέλλον της χώρας και ιδιαίτερα του βρετανικού, εκδηλώνεται έντονα.

Με την περίοδο 1940-46 ασχολήθηκαν γνωστοί ιστορικοί και πολιτικοί Βρετανοί, οι οποίοι διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην ελληνική σκηνή. Πριν γίνει η παρουσίαση των απόψεών τους, είναι απαραίτητο να τοποθετηθεί καθένας στο ιστορικό του πλαίσιο.

Τέλη Σεπτεμβρίου 1942 πέφτει στην Ελλάδα η πρώτη βρετανική στρατιωτική αποστολή με σκοπό την ανατίναξη μιας από τις τρεις γέφυρες της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Αθήνας. Η επιχείρηση αποσκοπούσε στη διακοπή της σιδηροδρομικής επικοινωνίας για αρκετό διάστημα, ώστε να υπάρξει πρόβλημα στον ανεφοδιασμό των γερμανικών δυνάμεων στη Μέση Ανατολή. Αρχηγός της είναι ο ταξίαρχος *Edward Myers*. Μετά την επιτυχημένη ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοπόταμου (25/11/1942), η αποστολή διατάσσεται να παραμείνει στον ελληνικό χώρο για το συντονισμό του αναπτυσσόμενου αντάρτικου κινήματος και τη διεξαγωγή του «βρώμικου πολέμου». Ο Myers αποκτά την ιδιότητα του ανώτερου συμμαχικού εκπροσώπου στην Ελλάδα, την οποία διατηρεί ως τον Αύγουστο του 1943, οπότε και συνοδεύει την ελληνική αντιπροσωπεία των ανταρτών στο Κάιρο. Δεν επιστρέφει στην Ελλάδα γιατί κατηγορείται ως φιλοεσθμικός¹¹. Αναλαμβάνει ο *C. Woodhouse*, ως τότε υπαρχηγός, μέχρι το τέλος της γερμανικής κατοχής. Η Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή (ΒΣΑ) μετατρέπεται σε Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή με την άφιξη Αμερικανών αξιωματικών το Σεπτέμβριο 1943.

Επίσης από το Μάρτιο του 1943 ο *Reginald Leeper* διορίζεται πρεσβευτής της Αγγλίας στην Ελλάδα, πράγμα που σημαίνει ότι συνοδεύει την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση. Παραμένει σ' αυτή τη θέση ως τις εκλογές του Μαρτίου 1946.

Αναφορές στις εξελίξεις στην Ελλάδα συναντούμε και στα απομνημονεύματα του *Winston Churchill* για το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο *W. Churchill*, ως πρωθυπουργός της Βρετανικής Αυτοκρατορίας και Κοινοπολιτείας, αποτέλεσε σοβαρό παράγοντα διαμόρφωσης και πραγματοποίησης της εξωτερικής βρετανικής πολιτικής. Οι αναφορές του είναι ενδεικτικές των πραγματικών κινήτρων του βρετανικού ενδιαφέροντος, σε συνδυασμό με την παγκόσμια ισορροπία δυνάμεων.

Το συγγραφικό έργο των τεσσάρων Βρετανών καλύπτει κυρίως την περίοδο από τα τέλη του 1942 έως τις εκλογές του 1946.

Πριν παρουσιαστούν αναλυτικά οι θέσεις του Myers, πρέπει να διευκρινιστούν οι σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στην Υπηρεσία Ειδικών Επιχειρήσεων (SOE), η οποία κατευθύνει τη δράση της βρετανικής αποστολής στην Ελλάδα και στο Φόρεϊν Όφισ, που είναι ο κατεξοχήν εκφραστής της αμιγούς βρετανικής εξωτερικής πολιτικής. Εκδηλώνονται εντάσεις και υπάρχει διαφορά στις εκτιμήσεις. Η Υπηρεσία Ειδικών Επιχειρήσεων Καΐρου δεν ευθυγραμμίζεται πλήρως με την πολιτική του Φόρεϊν Όφισ λόγω: α) της επαφής με την ελληνική πραγματικότητα, στην Αίγυπτο και στην κατεχόμενη Ελλάδα, β) της συμμετοχής σ' αυτήν ανθρώπων λιγότερο συντηρητικών. Έτσι αλλοιώνεται η πολιτική γραμ-

μή κατά τη μεταβίβαση από το Λονδίνο στο Κάιρο και σε δεύτερη φάση δε λείπουν φυσικά και οι δευτερογενείς αλλοιώσεις μεταξύ Μέσης Ανατολής και κατεχόμενης Ελλάδας¹².

Ο Myers όταν φθάνει στην Ελλάδα αγνοεί, όπως και η Υπηρεσία Ειδικών Επιχειρήσεων (SOE), την κατάσταση που έχει διαμορφωθεί στην κατεχόμενη χώρα. «Η SOE Καΐρου ελάχιστα πράγματα γνώριζε προφανώς για τις πολιτικές απόψεις των ελληνικών κινημάτων Αντίστασης»¹³. Διαμορφώνει γνώμη αντλώντας τις πληροφορίες του κυρίως από το Ν. Ζέρβα. «Ήταν ήδη φανερό για μένα και τον Κρις ότι το ΕΑΜ είχε στενή σχέση με το ΚΚΕ, έστω κι αν δεν ήταν κάτω από την τωρινή κυριαρχία του»¹⁴. Πιστεύει ότι το ΕΑΜ θα επιχειρήσει με κάθε τρόπο να καταλάβει την εξουσία μετά την απελευθέρωση ότι αυτός είναι ο πρωταρχικός του σκοπός¹⁵. Έτσι αρχικά οι υποδείξεις του στη SOE Καΐρου είναι έντονα αντιεαμικές. Σύμφωνα με τον ίδιο όμως, επειδή το ΕΑΜ ήταν η μεγαλύτερη αντιστασιακή οργάνωση, ήταν απαραίτητο να διατηρούνται μαζί του σχέσεις για τη σύμπραξη του ΕΛΑΣ στην πραγματοποίηση των πολεμικών επιχειρήσεων.

Οι εκτιμήσεις αυτές του Myers επιβεβαιώνονται από τα αποσπάσματα που παραθέτουμε εν συνεχεία: «Το ΕΑΜ ήταν ήδη μια στιβαρή, αν και ολοκληρωτική οργάνωση, που κάλυπτε τα 4/5 των περιοχών που θα επιχειρούνταν τα σαμποτάζ κι από αυτά ο Ζέρβας ήλεγχε μόνο το 1/5. Παρ' όλο που η SOE είχε οπλίσει μονάχα 500-600 αντάρτες του ΕΛΑΣ, αφότου είχαμε αρχίσει να τους εφοδιάζουμε, από τις αρχές 1943, ήξερα ήδη πως διέθετε 4000-5000 οπλισμένους και ενσωματωμένους αντάρτες, ενώ ο Ζέρβας δεν έφτανε ούτε τους 1000»¹⁶. «Η στιγμή που θα μπορούσαμε να διακόψουμε τις σχέσεις με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ήρθε την άνοιξη του 1943, όταν ο Ζέρβας ήταν αρκετά δυνατός για να το αντιμετωπίσει»¹⁷.

Αναφέρεται αυτή η αντίφαση γιατί ο Myers επιχειρεί κάποιες έμμεσες εκρίσεις για την επίσημη βρετανική πολιτική, αποσιωπώντας τη δική του αρχική στάση. Υποστηρίζει λοιπόν ότι θα έπρεπε η Βρετανία να διασαφηνίσει το ζήτημα της βασιλείας στην αντιπροσωπεία των ανταρτών τον Αύγουστο του 1943, δηλαδή να εξηγήσει ότι δεν θα επέβαλε τη μοναρχία μετά την απελευθέρωση. «Η αγωγή μας για την πρόωγη πολιτική λύση το καλοκαίρι του 1943, δυστυχώς ενίσχυσε τη λαθεμένη θέση του ΕΑΜ απέναντί μας και σχεδόν κατέστρεψε την παραπέρα στρατιωτική εισφορά της Αντίστασης»¹⁸. Δεν ξεκαθάρισε όμως η Βρετανία τις προθέσεις της, δεν υποσχέθηκε δημοψήφισμα, γεγονός που ενίσχυε τους φόβους του ΕΑΜ για τις πραγματικές προθέσεις της Βρετανίας και όξυνε την κατάσταση. Σύμφωνα με τον Myers, η σύγκρουση μπορούσε να αποφευχθεί αν η Βρετανία δεν ακολουθούσε τόσο άκαμπτη στάση στο ζήτημα της μοναρχίας. Ήταν εφικτή όμως μια διαφορετική στάση της Βρετανίας στο ζήτημα ή ο Myers υποστηρίζει μια τέτοια θέση λόγω της μη κατανόησης των πραγματικών διαστάσεων και προθέσεων της βρετανικής πολιτικής, και ίσως της συμμαχικής λογικής για το μέλλον των διεθνών σχέσεων;

Παράλληλα βέβαια ο Myers προσπαθεί να τη δικαιολογήσει στο σύνολό της

τονίζοντας: α) ότι η ηγεσία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ήταν κάτω από τον έλεγχο των εξτρεμιστών¹⁹, β) ότι ο Γεώργιος Β΄ ήταν ο συνταγματικός αρχηγός της Ελλάδας, γ) ότι «... η άμεση στρατιωτική μας πολιτική υποστήριξης του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, του μεγαλύτερου μέχρι τότε κινήματος, ήρθε σε άμεση αντίθεση με τα μακροπρόθεσμα πολιτικά μας σχέδια...»²⁰. Δηλαδή, ενώ στρατιωτικά, για τις συμμαχικές επιχειρήσεις που πραγματοποιούνταν στην Ελλάδα, ήταν απαραίτητη η συνεργασία με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, λόγω της πανελλήνιας δράσης του κι επομένως έπρεπε να του παρέχεται κάποια βοήθεια, πολιτικά για τη διασφάλιση των παραδοσιακών βρετανικών συμφερόντων στην Ελλάδα, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ αποτελούσε τον εν δυνάμει μεγαλύτερο κίνδυνο.

Συμπερασματικά ο Myers ενδιαφέρεται πρωταρχικά για τις στρατιωτικές επιτυχίες της αποστολής. Παρά τη δυσπιστία που τρέφει για το εθνικοαπελευθερωτικό λαϊκό κίνημα, προωθεί τη συμφωνία ενοποίησης των αντάρτικων ομάδων και κινήματων (Ιούλης 1943). Βασικό κίνητρό του είναι η ανάγκη πραγματοποίησης της επιχείρησης «Animals» (δολιοφθορές στο δίκτυο επικοινωνιών και συγκοινωνιών ώστε να παραπλανηθούν οι κατακτητές και να θεωρήσουν ότι η Ελλάδα είναι ο τόπος της επικείμενης συμμαχικής απόβασης). Ταυτόχρονα βέβαια φοβάται και το ενδεχόμενο συντονισμού και συνεργασίας των βαλκανικών αντιστασιακών κινήματων.

Η προώθηση αυτής της «ήπιας έκφρασης» της βρετανικής πολιτικής επιφέρει την απομάκρυνσή του από την Ελλάδα, καθώς υφίσταται τις συνέπειες των διαφοροποιήσεων που εκδηλώνονται μεταξύ Ειδικής Υπηρεσίας Επιχειρήσεων (SOE) Καΐρου και Φόρεϊν Όφис.

Η λογική του διαπερνά το βιβλίο του «Η Ελληνική Περιπλοκή», το οποίο είναι γραμμένο σε στιλ προσωπικού ημερολογίου, με αρκετές κουραστικές περιγραφές. Για τα γεγονότα στα οποία αναφέρεται χρησιμοποιεί το αναλυτικό προσωπικό του ημερολόγιο, χωρίς να αντιρρέει σε άλλα κείμενα ή πηγές της περιόδου. Τα πολιτικά του συμπεράσματα παρουσιάζονται στα τελευταία κεφάλαια.

Σε σύγκριση με τις αναλύσεις και τη λογική που ακολουθούν οι υπόλοιποι Άγγλοι συγγραφείς της περιόδου, στους οποίους θα αναφερθούμε αναλυτικά αμέσως πιο κάτω, ο Myers εμφανίζεται να σκέφτεται σαφώς πιο απλοϊκά. Δεν έχει κατανοήσει τη βασική συλλογιστική της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής, αλλά και το διεθνές πλέγμα σχέσεων μέσα στο οποίο δρούσε. Ενδεικτικό στοιχείο αυτής της μη ουσιαστικής και βαθιάς κατανόησης της βρετανικής πολιτικής, ήταν η προσπάθειά του να κρατήσει συμβιβαστική στάση απέναντι στο ΕΑΜ, τον κατέξοχην αντίπαλο των συμφερόντων και των μελλοντικών σχεδίων της βρετανικής πολιτικής.

Αντιθέτως ο C. Woodhouse, με το βιβλίο του «Το μήλον της Έριδος», επιχειρεί όχι απλώς να καταγράψει τις προσωπικές του εμπειρίες ως αρχηγού της Συμμαχικής Στρατιωτικής Αποστολής – Allied Military Mission – αλλά να αναλύσει πολιτικά πλευρές της περιόδου 1940-47. Στην ουσία παραθέτει τη δική του ερ-

μηνεία για την ελληνική αντίσταση, τις δρώσες πολιτικές δυνάμεις και το διεθνές σκηνικό της εποχής. Η δομή του έργου του δεν είναι αυτή της αυτοβιογραφικής καταγραφής, αλλά τέτοια ώστε να παρουσιάζει και να σχολιάζει τα γεγονότα κατανέμοντάς τα σε τέσσερις σκηνές Λονδίνο-Αθήνα-Κάιρο-Ελληνικά βουνά, κατά χρονολογική σειρά. Στη συνέχεια παρουσιάζονται συνοπτικά οι βασικές θέσεις του συγγραφέα.

Κατ' αρχήν πιστεύει «ότι το κίνημα της εθνικής αντιστάσεως επιβλήθηκε στα βουνά απ' έξω και δεν γεννήθηκε αυθόρμητα από τα μέσα»²¹, ότι «αυτή η τεράστια πλειοψηφία, που είχε κοινό γνώρισμα μόνο μια φοβερή άγνοια για το πού πήγαινε, για τους κινδύνους που έκλεινε αυτή η άγνοια, για τις επιπτώσεις της στην ατομική ζωή, διαιρέθηκε και οδηγήθηκε σαν τυφλή από τις μειοψηφίες εκείνων που ήξεραν πού πήγαιναν»²².

Διακρίνεται μια τάση υποτίμησης του αντιστασιακού κινήματος και του ελληνικού λαού, ο οποίος παρουσιάζεται να «άγεται και να φέρεται» από τις «πανούργες» μειοψηφίες. Σίγουρα δεν μπορεί να παραγνωριστεί ο ρόλος που μπορεί να παίξει η οργανωμένη προπαγάνδα ενός κομματικού μηχανισμού. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, όμως, θα ήταν τουλάχιστον υπερβολή να ισχυριστεί κάποιος ότι τα περίπου δυο εκατομμύρια μέλη του ΕΑΜ ήταν χειραγωγημένα, άβουλα όντα. Ταυτόχρονα ο συγγραφέας δεν αναφέρεται στην έκταση και στην ποιότητα της φθοράς που είχε υποστεί ο παλιός αστικός πολιτικός κόσμος και ο θεσμός της μοναρχίας, στη συνείδηση του ελληνικού λαού. Το αρχικό αυτό συμπέρασμα εναρμονίζεται πλήρως με τη λογική την οποία θα αναπτύξει στη συνέχεια.

Δεύτερον, ο Woodhouse παραδέχεται ανοιχτά ότι «σε βρετανική συνδρομή οφείλεται το ότι επέζησαν όσοι επέζησαν από τους πολιτικούς αντιπάλους του ΚΚΕ στο αντιστασιακό κίνημα, που θα είχε γίνει κομμουνιστικό μονοπώλιο, χωρίς τη βρετανική επέμβαση»²³, ότι «οι δυνάμεις του Ζέρβα θα εκμηδενίζονταν ακόμα νωρίτερα, αν δεν είχαν τη βρετανική υποστήριξη»²⁴ και ότι «ολόκληρη η Ελλάδα θα είχε περιέλθει σε έλεγχο του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ όταν έφυγαν οι Γερμανοί, αν δεν είχε υποστηριχθεί ο Ζέρβας»²⁵.

Αναγνωρίζει δηλαδή εμμέσως πλην σαφώς το βρετανικό επεμβατικό ρόλο, ο οποίος αποσκοπούσε στην υπονόμευση και τελικά στην εκμηδένιση του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος, που κύρια εξέφραζε το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και στη μεταπολεμική διατήρηση στην Ελλάδα ενός κοινωνικοοικονομικού καθεστώτος σύμφωνου με τα βρετανικά συμφέροντα.

Τρίτον, ο Woodhouse θεωρεί αρνητική την έλλειψη συνολικής βαλκανικής πολιτικής της Βρετανίας σε αντιπαράθεση με την ΕΣΣΔ, η οποία είχε μια τέτοια πολιτική. Ο συγγραφέας αποδίδει την έλλειψη αυτή: α) στο γεγονός ότι δεν έπρεπε η Βρετανία να προκαλέσει την ΕΣΣΔ στα Βαλκάνια κατά τη διάρκεια του πολέμου, β) στην οικονομική της αδυναμία να παραμείνει δύναμη πρώτης κλάσης μεταπολεμικά αλλά και γ) στη συναισθηματική αδυναμία της, δηλαδή στη μακραίωνη βρετανική συμπάθεια προς την Ελλάδα. Κατά τη γνώ-

μη του, οι τρεις αυτοί παράγοντες συντέλεσαν στην αντικατάσταση της Βρετανίας από τις ΗΠΑ στο ρόλο της προστάτιδας δύναμης, σε συνδυασμό βέβαια με το νεοδιαμορφωμένο διεθνές πλαίσιο. Την ανάδειξη δηλαδή δυο παγκόσμιων πόλων, των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ, και τον υποβιβασμό της Βρετανίας μεταπολεμικά²⁶.

Τέταρτον ο Woodhouse δηλώνει τη σαφή του προτίμηση για μια αγγλοαμερικανική πολιτική²⁷ που θα εφαρμοζόταν εξαρχής αδιάλειπτα, αν και παραδέχεται ότι οι ΗΠΑ και μόνες τους μπορούσαν να ακολουθήσουν και να υποστηρίξουν την πολιτική τους στον ευαίσθητο χώρο των Βαλκανίων.

Πέμπτον, εκτιμά ότι ο ρόλος των ΗΠΑ στην περιοχή, ρόλο που αδυνατούσε να παίξει η Βρετανία, ήταν να χρησιμοποιήσει την Ελλάδα και τμήμα της Τουρκίας για την επέκταση του «οικονομικού ιμπεριαλισμού» προς τα βόρεια²⁸. Η παρουσία των ΗΠΑ εγγυόταν την ύπαρξη δυο μελλοντικών προοπτικών, «να ενσωματώσει δηλαδή η σοβιετοποίηση την Ελλάδα στην Νοτιανατολική Ευρώπη ή να επεκταθεί η αμερικανοποίηση από την πρώτη στη δεύτερη...²⁹».

Συνολικά για το έργο του πρέπει να επισημανθούν ότι: α) βασίζεται σε προσωπικές εμπειρίες, β) για κρίσιμα ζητήματα δεν παίρνει υπ' όψιν του πρωτογενείς πηγές, για παράδειγμα στο ζήτημα της μεταστροφής του Σαράφη, γ) πιο καθαρά διαφαίνεται ο τρόπος σκέψης και τα κίνητρά του παρά τι πραγματικά έγινε, δ) σκοπός του, όπως άλλωστε και ο ίδιος διακηρύσσει, είναι «να δικαιώσει τη βρετανική πολιτική στην Ελλάδα, σαν τη μόνη πολιτική που ήταν δυνατή»³⁰. Βέβαια παρά την εμφανώς μεροληπτική παράθεση και διερεύνηση των γεγονότων από το συγγραφέα, το βιβλίο του είναι απαραίτητο για τη μελέτη της περιόδου 1940-47.

Ο Sir Reginald Leeper ασχολείται με την περίοδο που μας ενδιαφέρει στο βιβλίο του «When Greek meets Greek».

Από την αρχή ο αναγνώστης πληροφορείται ότι: «Ο δικός μου απολογισμός της περιόδου είναι γραμμένος από μια διαφορετική οπτική γωνία, εφόσον κυρίως αναφέρεται στις πολιτικές που ακολουθήθηκαν από τις πολλές ελληνικές κυβερνήσεις, αρχικά στο Κάιρο κι αργότερα στην Αθήνα, σε μια περίοδο που η βρετανική σύνδεση με αυτές ήταν ιδιαίτερα στενή»³¹. Δηλαδή στην πραγματικότητα ο Leeper ασχολείται με τα προβλήματα της βρετανικής πολιτικής και τις απαντήσεις που αυτή έδωσε στην Ελλάδα. Πηγές του είναι οι προσωπικές μνήμες και σημειώσεις, τις οποίες διασταυρώνει, όπως μας διαβεβαιώνει ο ίδιος, με δημοσιευμένα έγγραφα.

Ο συγγραφέας αναφέρεται στη δυσαρμονία πολιτικής και στρατιωτικής τακτικής της Βρετανίας. «Η βρετανική κυβέρνηση ασκούσε διπρόσωπη αντιφατική πολιτική στην Ελλάδα. Η πολιτική πλευρά, δηλαδή το Φόρεϊν Όφισ, έδινε αμέριστη βοήθεια στο βασιλιά Γεώργιο και την κυβέρνησή του. Η στρατιωτική πλευρά, δηλαδή το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής, υποστήριζε με όπλα και χρυσές λίρες τους χειρότερους εχθρούς του βασιλιά στα ελληνικά βουνά»³².

Ο Leeper τονίζει το γεγονός ότι η επέμβαση της Βρετανίας θεωρείτο δεδομένη για τους Έλληνες πολιτικούς των παλιών κομμάτων³³. Με βάση αυτό δεν θεωρεί επιλήψιμη τη βρετανική επέμβαση στις ελληνικές υποθέσεις αλλά διαμορφώνει τις θέσεις και τα συμπεράσματά του θεωρώντας την αυτονόητη. Η συγκεκριμένη αντίληψη αντικατοπτρίζει το πνεύμα της βρετανικής πολιτικής σύμφωνα με το οποίο εφόσον η Ελλάδα έχει τόσο σημασία για τα συμφέροντά της δεν μπορεί να κινηθεί «αφ' εαυτού» ούτε οι εξελίξεις σ' αυτή ν' αντιπαρατεθούν στα παραδοσιακά βρετανικά συμφέροντα. Αντίληψη που ενισχύεται από τη στάση του παλιού πολιτικού κόσμου που έχει γαλουχηθεί στη λογική της αναζήτησης ξένου προστάτη³⁴.

Ο R. Leeper υποστηρίζει ότι οι Βρετανοί προσπάθησαν όσο μπορούσαν περισσότερο να μην ευνοήσουν κανένα άκρο αλλά να σχηματίσουν κυβέρνηση συνασπισμού. Προτεραιότητά τους ήταν η ομαλή λειτουργία του κράτους³⁵. Παράλληλα επιδιώχθηκε η δημιουργία ενός ισχυρού Αριστερού Κέντρου που να κρατά την ισορροπία³⁶, στόχος που τελικά δεν υλοποιήθηκε και λόγω της έλλειψης μιας ισχυρής προσωπικότητας στο χώρο του Κέντρου αλλά και λόγω των έντονων παθών που κυριαρχούσαν στον ελληνικό λαό.

Από την αρχή του βιβλίου ο συγγραφέας μας γνωστοποιεί ότι θεωρεί λάθος την ταύτιση κομματικού και κρατικού συμφέροντος. Οι θεσμοί του κράτους και οι λειτουργίες του έπρεπε να μην ακολουθούν ή να μην επηρεάζονται από την εναλλαγή στην εξουσία των διαφόρων κομμάτων³⁷. Το καλύτερο – σύμφωνα με τον Leeper – θα ήταν η επικράτηση μιας διακομματικής λειτουργίας του ελληνικού κράτους που βέβαια δεν θα αμφισβητούσε τις υπάρχουσες σχέσεις με τη Βρετανία. Όπως για παράδειγμα η άνοδος των Εργατικών με τις εκλογές του 1945 δεν επέφερε καμία ουσιαστική αλλαγή στη βρετανική πολιτική που εφαρμόζοταν στην Ελλάδα. Προτείνει δηλαδή έναν εκσυγχρονισμό του ελληνικού αστικού πολιτικού συστήματος έτσι ώστε να απορροφούνται και να αποφεύγονται οι όποιες τάσεις αυτονομής κοινωνικών δυνάμεων από το συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό καθεστώς που εγγυάται τη διατήρηση των βρετανικών συμφερόντων.

Επίσης αναγνωρίζει το ρόλο της Ελλάδας στην περιοχή και τη σημασία της για τα διεθνή συμφέροντα³⁸, αναφερόμενος στον ανταγωνισμό Αγγλίας-ΕΣΣΔ, ή ορθότερα Δύσης-Ανατολής. «Η Φιλανδία στο βορρά και η Ελλάδα στο νότο είναι οι μόνες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης οι οποίες δεν καταβροχθίστηκαν από τη νέα τάξη του Κρεμλίνου, αλλά η Ελλάδα ξέφυγε μόνο χάρις στην ισχυρή βοήθεια που της δόθηκε αρχικά από τους Βρετανούς και στην συνέχεια από τους Αμερικάνους φίλους»³⁹. «Οι Κάτω Χώρες και τα Βαλκάνια αποτελούν τα πεδία μάχης της Ευρώπης. Σήμερα η Ελλάδα κατέχει αυτή τη διόλου αξιοζήλευτη θέση. Ο λαός της είναι το θύμα των ανταγωνισμών των Μεγάλων Δυνάμεων και δεν υπάρχει σημάδι ότι η Ρωσία θα θελήσει να παραιτηθεί απ' ό,τι επιθυμεί να καταβροχθίσει. Γι' αυτό το λόγο μόνο, ο παρατεταμένος αγώνας στην Ελλάδα συνεχι-

ζεται. Ως εκ τούτου η Ελλάδα έχει δικαιωματικά απαίτηση για βοήθεια από τις Δυτικές Δυνάμεις, διότι ο αγώνας που διεξάγει τις αφορά τόσο όσο και την ίδια»⁴⁰.

Το παραπάνω συμπέρασμα ενισχύεται από την αναφορά του Leeper ότι η Ελλάδα ανέδειξε την ανάγκη συνεργασίας Βρετανίας-ΗΠΑ⁴¹. Θεωρεί λανθασμένη την αρχική τακτική των ΗΠΑ που κρατούσε αποστάσεις και δεν στήριζε ανοιχτά τη βρετανική επέμβαση το Δεκέμβριο του 1944.

Αποκαλυπτικό της μεροληπτικής στάσης του συγγραφέα είναι η εξίσωση των κομμουνιστών με τα τάγματα ασφαλείας. Πρέπει επίσης να τονισθεί η έλλειψη παρουσίας νέου υλικού για την περίοδο, παρά τη σημαντική προσωπική συμμετοχή του στα διαδραματιζόμενα.

Ο Winston Churchill, ως ο βασικότερος πρωταγωνιστής λόγω της ιδιότητας και των αρμοδιοτήτων που είχε την περίοδο που εξετάζουμε, στις αναφορές του για την Ελλάδα και το ελληνικό πρόβλημα, στα απομνημονεύματά του δεν προσπαθεί να δικαιολογήσει ή να εξωραΐσει τη βρετανική πολιτική. Αντίθετα μιλάει μέσα από το πρίσμα του ανθρώπου που γνωρίζει καλά πώς διαμορφώνονται οι διεθνείς ισορροπίες και το ρόλο κάθε χώρας σε αυτές.

Συνεπώς θεωρεί ως αναμφισβήτητη αρχή το γεγονός ότι η Ελλάδα ήταν, είναι και θα είναι με το μέρος των δυτικών συμμάχων και πιο συγκεκριμένα της Βρετανίας. «Φαίνεται λογικό... και εμείς να ηγούμεθα στην περίπτωση των Ελλήνων που ευρίσκονται σε δικό μας θέατρο επιχειρήσεων, που είναι παλαιοί σύμμαχοί μας και για τους οποίους θυσιάσαμε 40.000 άντρες το 1941»⁴².

Εξετάζει το πρόβλημα της Ελλάδας σε συνάρτηση με τον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο στον οποίο εντάσσεται, τα Βαλκάνια. Είναι έκδηλη η ανησυχία του για την τύχη των Βαλκανίων. Θα υπερισχύσει η Βρετανία ή η ΕΣΣΔ; «Τα ζητήματα που χωρίζουν τη σοβιετική κυβέρνηση από εμάς, και που αφορούν την Ιταλία, τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία, τη Γιουγκοσλαβία και κυρίως την Ελλάδα»⁴³. Γράφει ο στρατάρχης Ν. Αφρικής Σματς στον Τσώρτσιλ: «... όχι μόνο η Ελλάς αλλά και τα Βαλκάνια ολόκληρα θα βυθισθούν στο χάος μετά τη συμμαχική κατοχή»⁴⁴, εννοεί τον κομμουνισμό, γι' αυτό «θα διατηρήσω με τη δημόσια τάξη και την εξουσία υπό συμμαχικό έλεγχο, μέχρις ότου η κατάσταση επιτρέψει την ελεύθερα έκφραση της λαϊκής θελήσεως»⁴⁵. Το πρόβλημα διατυπώνεται καθαρά «θα δεχθούμε την κομμουνιστικοποίηση των Βαλκανίων, και ίσως της Ιταλίας;»⁴⁶ Παρά λοιπόν τις μεγαλόστομες διακηρύξεις για την αυτοδιάθεση των λαών και την ανεξαρτησία των χωρών, η κατάσταση διαμορφώνεται με βάση τις διεθνείς συγκυρίες και ανταγωνισμούς.

Γράφει ο Churchill όταν αναφέρεται στις εξελίξεις το Δεκέμβριο 1944: «Αλλά εάν οι δυνάμεις του κακού επικρατήσουν στη χώρα αυτή, πράγμα που είναι πολύ πιθανό, θα πρέπει να δούμε τη χερσόνησο των Βαλκανίων να γίνεται κομμουνιστική, διευθυνόμενη από τους Ρώσους, και το μόλυσμα θα μπορούσε να επεκταθεί στην Ιταλία και στην Ουγγαρία»⁴⁷. Άρα πρέπει να αποφευχθεί οπωσ-

δήποτε η επικράτηση των εθνικοαπελευθερωτικών λαϊκών κινημάτων και των στόχων που αυτά θέτουν.

Η αγωνία της Βρετανίας να σταθεροποιήσει τα κεκτημένα της φαίνεται έκδηλα στο κεφάλαιο 38 του τέταρτου τόμου, όπου ο Τσώρτσιλ προτείνει έναν πρώτο χωρισμό των Βαλκανίων σε σφαίρες επιρροής. Σύμφωνα με αυτόν η Ρουμανία θα ανήκει στη σοβιετική σφαίρα επιρροής και η Ελλάδα στη βρετανική. Η πρόταση γίνεται καθώς ο κίνδυνος για ανατροπή του status quo αυξάνει εξαιτίας της δυναμικής των αντιστασιακών βαλκανικών κινημάτων.

Ο Τσώρτσιλ δε διστάζει να δηλώσει με σαφήνεια τον τρόπο διαμόρφωσης της τύχης των λαών. «Επειδή είναι γνωστό το υψηλό τίμημα που πληρώσαμε για να επιτύχουμε από τη Ρωσία ελευθερία δράσης στην Ελλάδα, δεν θα έπρεπε να διαστάσουμε να χρησιμοποιήσουμε τα βρετανικά στρατεύματα για να υποστηρίξουμε την ελληνική βασιλική κυβέρνηση του κ. Παπανδρέου»⁴⁸. Καθοριστικό παράγοντα δηλαδή για τη μοίρα του ελληνικού λαού αποτελούν οι διεθνείς συναλλαγές στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων και όχι η θέληση και οι επιθυμίες του ίδιου του λαού.

Με δεδομένη τη σημασία που έχει η Ελλάδα για τη Βρετανία ο Τσώρτσιλ δε διστάζει να χρησιμοποιήσει κάθε μέσο προκειμένου να διατηρήσει σ' αυτή το βρετανικό έλεγχο. Η συνήθης διπλωματική οδός παραμερίζεται όταν η κατάσταση είναι έκρυθμη και χρησιμοποιείται ακόμη και η άμεση στρατιωτική επέμβαση. Για την εξέγερση των ελληνικών ένοπλων δυνάμεων στην Αίγυπτο τον Απρίλιο του 1944, οι οδηγίες του Βρετανού πρωθυπουργού είναι σαφείς: «Θα έχετε επιτύχει αν κατορθώσετε να επιβληθείτε επί της ταξιαρχίας χωρίς αιματοχυσία. Πρέπει όμως να επιβληθείτε. Βασισθείτε επί της υποστηρίξεώς μου»⁴⁹. «Θα πρέπει συγχρόνως να ειδοποιήσουμε όλους τους πολιτικούς και ταραχοποιούς Έλληνες ότι δεν θα διστάσαμε να λάβουμε τα αναγκαία μέτρα ασφαλείας προκειμένου να εμποδίσουμε την αναταραχή...»⁵⁰. Δεν ενδιαφέρεται τόσο για τις άμεσες άσχημες εντυπώσεις που θα προκαλέσει η τέτοιου είδους τακτική όσο για τη μακροπρόθεσμη σταθεροποίηση των βρετανικών συμφερόντων. Στις οδηγίες του προς τον R. Leeper αναφέρει: «Μην επηρεασθείτε από την πιθανή ανάπτυξη αντιβρετανικών αισθημάτων μεταξύ των Ελλήνων που ευρίσκονται γύρω σας»⁵¹ και «μην ανησυχείτε υπερβολικά για τις εξωτερικές συνέπειες. Μη δείχνετε μεγάλη επιθυμία να έλθετε σε διαπραγματεύσεις»⁵². Καθιστά σαφές ότι το πρωτεύον δεν είναι ούτε η κατακραυγή της κοινής γνώμης ούτε η επιθυμία του ελληνικού λαού. Πρωτεύον είναι να διατηρηθεί το διεθνές status quo.

Ο κυνισμός της βρετανικής πολιτικής φαίνεται απροκάλυπτα και από τις οδηγίες του Τσώρτσιλ προς το στρατηγό Σκόμπυ το Δεκέμβριο του 1944: «Μη διαστάζετε όμως να ενεργήτε σαν να ευρίσκεσθε σε μια κατεχόμενη πόλη όπου θα ξεσπούσε μια τοπική εξέγερση»⁵³. Ή ακόμη πιο εύγλωττα: «Πρέπει να κρατήσουμε και να κυριαρχήσουμε στην Αθήνα. Θα ήταν για σας μεγάλο πράγμα να το κατορθώσετε χωρίς να χυθεί αίμα, εάν είναι δυνατόν, αλλά και με αίμα εάν είναι ανα-

πόφεινκτο»⁵⁴. Πρόκειται δηλαδή όχι απλά για ανάμιξη στα εσωτερικά ενός κράτους αλλά για απροκάλυπτη ένοπλη επέμβαση προκειμένου να υποστηριχθούν εκείνοι οι οποίοι εξυπηρετούν απρόσκοπτα τη βρετανική πολιτική.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει να γίνει αναφορά στις σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στους Έλληνες πολιτικούς και στη βρετανική κυβέρνηση. Σχέσεις υποτέλειας, τέλειαις ευθυγράμμισης με τις βρετανικές επιλογές. Απαντά ο Τσουδερός στον Τσώρτσιλ στις 7 Απριλίου 1944, περίοδος όπου εκδηλώνεται η εξέγερση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων και ο ίδιος παραιτείται από πρωθυπουργός της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης: «Θα παραμείνω στην θέση μου, σύμφωνα με το νόμο και την επιθυμία σας, μέχρις ότου η παρούσα κρίσις λάβη νόμιμον λύσιν»⁵⁵. Σε άλλο σημείο αναφερόμενος στις εξελίξεις τον Αύγουστο 1944, στη φάση που το ΕΑΜ θέτει όρο συμμετοχής στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας την παραίτηση του Γ. Παπανδρέου, γράφει ο Τσώρτσιλ: «Δεν μπορούμε να φέρουμε κάποιον στην εξουσία, όπως κάναμε με τον Παπανδρέου, για να τον ρίξω στα σκυλιά με τις πρώτες διαμαρτυρίες των αθλίων αυτών Ελλήνων ληστών (εννοεί τους κομμουνιστές)»⁵⁶. «Επίσημη» δηλαδή πολιτική ηγεσία των Ελλήνων είναι αυτή που επιλέγεται με βάση τα συμφέροντα και τις επιδιώξεις του Φόρεϊν Όφισ.

Για το πρόβλημα της αντιβασιλείας, που τόσες επιπλοκές προκάλεσε, όταν πείστηκε ο Τσώρτσιλ ότι είναι η μόνη διέξοδος ανέλαβε και τη διευθέτησή του. «Θα ζητήσω επιμόνως από τον Έλληνα βασιλέα να διορίση τον Αρχιεπίσκοπο Αντιβασιλέα»⁵⁷. Ή σε άλλο σημείο «... θα ασκήσωμε παρά πολύ μεγάλη πίεση στον Βασιλέα για να δεχθή»⁵⁸. Μέχρι του σημείου αυτού οποιαδήποτε σχετική αναφορά απορριπτόταν αμέσως. Όταν όμως πείστηκε ο Τσώρτσιλ, πείστηκε ή αναγκάστηκε να πειστεί και ο Γεώργιος Β΄.

Η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση, η οποία στηρίζεται αποκλειστικά στη βρετανική βοήθεια, δεν έχει καμιά ουσιαστική αρμοδιότητα. Δεν ελέγχει αυτή τις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις στην Αίγυπτο, ούτε καν τυπικά. Οι ελληνικές ταξιαρχίες υπάγονται στις στρατιωτικές και πολιτικές επιλογές της βρετανικής πολιτικής. Ως εκ τούτου πρέπει να μετακινηθεί μια ταξιαρχία από την Αίγυπτο στην Ιταλία γιατί «... στην Αίγυπτο διατρέχουν μεγάλο κίνδυνο να μολυνθούν από τα επαναστατικά και κομμουνιστικά στοιχεία»⁵⁹. Στη διευθέτηση της εξέγερσης των ελληνικών δυνάμεων Μέσης Ανατολής, την άνοιξη του 1944 η ελληνική κυβέρνηση δεν παίζει κανένα ρόλο. «Έχομεν την πρόθεσιν να αναληφθή υπό των Βρετανών μάλλον η ευθύνη παρά υπό της αδυνάτου και κλονιζομένης ελληνικής κυβερνήσεως»⁶⁰.

Η περιγραφή των εξελίξεων κατά τη διάρκεια του Δεκεμβρίου 1944, μέσα από τα απομνημονεύματα του Βρετανού πρωθυπουργού, δείχνει έμμεσα τη δυναμικότητα και την έκταση του ελληνικού αντιστασιακού κινήματος, όπως αυτό εκφραζόταν μέσα από το ΕΑΜ και τον ΕΛΑΣ. Η νίκη των βρετανικών στρατευμάτων του Σκόμπυ ήταν αδύνατη χωρίς την αποβίβαση ενισχύσεων από την Ιταλία.

Ακόμη και στις 21 Δεκεμβρίου 1944 ο στρατάρχης Αλεξάντερ εκτιμά ότι: «Δεν είμαστε αρκετά ισχυροί για να κάνουμε περισσότερα και να αναλάβουμε επιχειρήσεις στην υπόλοιπη Ελλάδα»⁶¹ και πιο κάτω «... και δεν είμαι βέβαιος ότι θα συναντήσουμε λιγότερο ισχυρά αντίσταση και λιγότερο αποφασιστική από όσην συνάντησαν εκείνοι»⁶² (εννοεί οι Γερμανοί).

Σε σχέση με την αδιαλλαξία του Τσώρτσιλ στο ζήτημα της μοναρχίας, την άρνησή του δηλαδή να δεχτεί οποιαδήποτε συμβιβαστική λύση μέχρι το Δεκέμβριο του 1944 ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά του Χάγκεν Φλάισερ στο βιβλίο του «Στέμμα και Σβάστικα». Γράφει ο Γερμανός μελετητής για τη σχέση που συνδέει τον Ουίνστον Τσώρτσιλ με τον Γεώργιο Β': «Πρώτον, οι δυο άντρες συνδέονται με στενή προσωπική σχέση από την εποχή της δωδεκάχρονης εξορίας του Γεωργίου Β' (1924-1935). Δεύτερον, αμφότεροι ανήκουν στην ίδια μασονική στοά και τέλος, ο Τσώρτσιλ θεωρεί γενικώς τη μοναρχία καταλληλότερη από την Αβασίλευτη Δημοκρατία, ιδίως για τα Βαλκάνια»⁶³.

Οι αναφορές που έγιναν στα απομνημονεύματα του Τσώρτσιλ σίγουρα δεν καλύπτουν ούτε εξαντλούν όλες τις πτυχές που παρουσιάζονται σ' αυτά σε σχέση με το ελληνικό ζήτημα των περιόδου 1940-44. Στόχο έχουν να παρουσιάσουν απλά κάποια σημεία σχετικά με το θέμα της παρούσης εργασίας.

Από την παρουσίαση των τεσσάρων Βρετανών συγγραφέων γίνονται εμφανείς κάποιες ομοιότητες που παρουσιάζουν, γεγονός απόλυτα δικαιολογημένο αν σκεφτούμε ότι και οι τέσσερις είναι Βρετανοί και τάσσονται με τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης της χώρας τους.

Μια πρώτη σημαντική ομοιότητα είναι ότι και οι τέσσερις δεν είναι απλώς Βρετανοί ούτε απλώς παραθέτουν κάποια ιστορικά γεγονότα αλλά είναι δρώντα πρόσωπα της περιόδου στην οποία αναφέρονται, συμμετέχουν και καθορίζουν τις εξελίξεις, ως φορείς της βρετανικής πολιτικής.

Δεύτερη ομοιότητα που αξίζει να επισημανθεί είναι ότι όλοι βασιζονται σε προσωπικές μνήμες και καταγραφές χωρίς να λαμβάνουν υπ' όψιν τους για γεγονότα της περιόδου άλλες πρωτογενείς πηγές, για παράδειγμα αυτοβιογραφίες ή μαρτυρίες πρωταγωνιστών της αυτής περιόδου. Επομένως κάθε άλλο παρά να συνθέσουν αντικειμενικά το παζλ της περιόδου μπορούν. Αποτελούν αναπόσπαστα όχι όμως και τα μοναδικά κομμάτια του παζλ.

Τρίτη ομοιότητα, ίσως και η πιο σημαντική, είναι ότι όλοι ανεξάρτητα από επιμέρους διαφορές και επικρίσεις, δέχονται τη βρετανική πολιτική που ασκήθηκε τότε στην Ελλάδα ως τη μόνη δυνατή και καταβάλλουν προσπάθεια να τη δικαιολογήσουν και να την νομιμοποιήσουν.

Αρα είναι φυσικό το ότι συμφωνούν στα βασικά συμπεράσματα. Προκειμένου να αντικρούσουν μια επιφανειακή αντίφαση αυτής της πολιτικής, δηλαδή τη βοήθεια για μια περίοδο προς τον ΕΛΑΣ, τονίζουν την αντίθεση που υπήρχε ανάμεσα στην άμεση στρατιωτική τακτική και στην μακροπρόθεσμη πολιτική της Βρετανίας. Δηλαδή εκ των πραγμάτων ήταν αναγκαία η επαφή και η στήριξη του

ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, της μεγαλύτερης αντιστασιακής οργάνωσης, για την πραγματοποίηση των στρατιωτικών επιχειρήσεων που απαιτούσε η πολεμική συμμαχική τακτική. Ταυτόχρονα όμως το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ απειλούσε τη διατήρηση των παραδοσιακών βρετανικών συμφερόντων στην περιοχή καθώς βρισκόταν υπό τον έλεγχο των κομμουνιστών, που κατευθύνονταν από την ΕΣΣΔ, τον παραδοσιακό εχθρό της Βρετανίας στην περιοχή. Αντίφαση που εκφράστηκε με την όξυνση των σχέσεων της Υπηρεσίας Ειδικών Επιχειρήσεων – SOE – Καΐρου και του Foreign office. Ποτέ όμως στην πραγματικότητα δεν κατέστη πραγματική απειλή η επαφή και συνεργασία της Υπηρεσίας Καΐρου με τον ΕΛΑΣ, εφ' όσον οι όποιες απόψεις εκφράστηκαν, ζητούσαν απλά να παρθούν υπ' όψιν τα νέα δεδομένα της ελληνικής πραγματικότητας και σε καμιά περίπτωση δεν αντιπάλευαν τις βασικές θέσεις της βρετανικής πολιτικής. Για παράδειγμα η άποψη του Myers ότι έπρεπε να υπάρξει διαβεβαίωση των Ελλήνων για δημοψήφισμα μετά την απελευθέρωση και όχι αμετακίνητη θέση για επιστροφή του Γεωργίου Β' διαμορφώθηκε επειδή ήρθε σε επαφή με την κατεχόμενη Ελλάδα. Ήταν πιο ρεαλιστική και διαλλακτική αλλά δεν απειλούσε τη βρετανική κυριαρχία στην Ελλάδα. Διευκρινίζεται ότι το παραπάνω είναι συμπέρασμα των C. Woodhouse, E. Myers, R. Leeper. Ο Τσώρτσιλ δεν αναφέρει τίποτα για τη δυσαρμονία των συγκεκριμένων βρετανικών υπηρεσιών.

Οι τρεις συγγραφείς, C. Woodhouse, E. Myers, R. Leeper οι οποίοι χρονολογικά δεν σταματούν στη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όπως κάνει ο Τσώρτσιλ, δέχονται ως αντικειμενικό γεγονός την αντικατάσταση της Βρετανίας από τις ΗΠΑ, επειδή αναγνωρίζουν ότι η Βρετανία, μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν είναι πλέον δύναμη πρώτης κλάσεως. Κατακρίνουν όμως τη στάση των ΗΠΑ σε σχέση με τη βρετανική επέμβαση το Δεκέμβριο του 1944. Θεωρούν ότι η μη ανοιχτή υποστήριξη της από μέρους των ΗΠΑ δεν βοήθησε, ενώ εκτιμούν ότι θα ήταν προτιμότερη μια κοινή αγγλοαμερικανική πολιτική στην Ελλάδα από την αρχή, ώστε να υπάρχουν ίσες ευθύνες και δικαιώματα για τα διαδραματιζόμενα. Επίσης αφήνεται να εννοηθεί ότι πιστεύουν ότι οι ΗΠΑ, επιβεβαιώνοντας στην ουσία τη συγκεκριμένη βρετανική πολιτική, έχουν τη θέληση και τη δυνατότητα να την επιβάλλουν αδιαφορώντας για το κόστος.

Αξίζει σ' αυτό το σημείο να επιχειρηθεί μια αναφορά στην στάση των ΗΠΑ κατά το Δεκέμβριο του 1944. Ενώ, όπως γράφει ο ίδιος ο Τσώρτσιλ, «Το Στέιτ Ντηπάρτμεντ, που το διηύθυνε ο κ. Στεττίνιους, εδημοσίευσε μια δήλωση τελείως δυσμενή»⁶⁴ στις 13 Δεκεμβρίου 1944, ο πρόεδρος Ρούζβελτ γράφει στο Βρετανό πρωθυπουργό «... τίποτε δεν μπορεί να ταράξει την ένωση και τη συνεργασία των δυο χωρών στις μεγάλες προσπάθειες που έχομε αναλάβει. Όση και αν είναι η επιθυμία μου να σας δώσω τη μεγαλύτερη απόδειξη γι' αυτά, υπάρχουν μερικά όρια αφ' ενός από την πατροπαράδοτη πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών και αφ' ετέρου από την διαρκώς και μεγαλύτερη αντίδραση της κοινής γνώμης στη χώρα μας»⁶⁵.

Άλλη ομοιότητα που παρουσιάζουν είναι η μεροληψία υπέρ του Ζέρβα και οι δυσμενείς και απόλυτες θέσεις για το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Βέβαια ο σκοπός της τέτοιου είδους προσέγγισης είναι πρόδηλος, να επιβεβαιώσει και να δικαιολογήσει τη βρετανική στάση απέναντι στο μεγαλύτερο τότε αντιστασιακό κίνημα. Ανεξάρτητα από την κριτική που μπορούμε να ασκήσουμε στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, σίγουρα, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι συσπείρωσε την πλειοψηφία του ελληνικού λαού, και στις πόλεις και στην ύπαιθρο. Ούτε στο όνομα της δουλικής υποταγής του ΚΚΕ στη γραμμή Μόσχας μπορούμε να δεχτούμε ότι το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ αποτελούσε κίνδυνο για τη δημοκρατία στην Ελλάδα και ότι στόχευε να εγκαθιδρύσει κομμουνιστική δικτατορία παρά κι ενάντια στη θέληση της πλειοψηφίας. Επίσης οι εξηγήσεις που δίνονται για την προσχώρηση του Σαράφη ή του Γκικόπουλου, αρχικά υπαρχηγός του Ζέρβα, στον ΕΛΑΣ σκοπό έχουν την επιβεβαίωση των ήδη υπαρχόντων συμπερασμάτων χωρίς όμως να ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα.

Οπωσδήποτε υπάρχουν επιμέρους διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους τέσσερις συγγραφείς. Αυτό είναι, ως ένα βαθμό, αντικειμενικό, εφόσον ο καθένας κατέχει διαφορετική θέση και ρόλο. Έτσι, ο Myers ως ο κατεξοχήν στρατιωτικός, περιορίζεται στην αφήγηση κυρίως των γεγονότων που έζησε χωρίς να επιχειρεί βαθύτερη προσέγγισή τους. Αντίθετα ο Woodhouse, αν και αντικατέστησε τον Myers, προσπαθεί να παρουσιάσει και να ερμηνεύσει ολόκληρη την περίοδο σφαιρικά, από την οπτική γωνία όμως του Βρετανού που έχει κατανοήσει τις αρχές και τους σκοπούς της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής και θέλει να τη δικαιολογήσει. Αυτός ήταν υπεύθυνος για τις πολιτικές επαφές της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής με τους εν Ελλάδι πολιτικούς χώρους και ηγέτες. Ο Leeper είναι αυτός που προωθεί την υλοποίηση της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής στην Ελλάδα και τέλος ο Τσώρτσιλ ο κύριος διαμορφωτής και εκφραστής αυτής της πολιτικής.

Η διαφοροποίηση των ρόλων επιφέρει και επιμέρους διαφορές. Για παράδειγμα, ενώ ο C. Woodhouse πιστεύει ότι δεν έπρεπε να επιμείνει η Βρετανία στην επάνοδο της ταξιαρχίας του Ρίμινι και ασκεί κριτική σε κάποιους ελιγμούς, ο Leeper θεωρεί σωστή τη συγκεκριμένη επιμονή, ευθυγραμμίζόμενος απόλυτα με τις αποφάσεις του Φόρεϊν Όφισ. Άλλο παράδειγμα, ενώ ο Leeper εκφράζει ενδοιασμούς σχετικά με την επιστροφή του Γεωργίου Β' στην Αίγυπτο τον Απρίλιο του 1944, ο Τσώρτσιλ επιμένει. Όπως επίσης και στο ζήτημα της αντιβασιλείας, για το οποίο ο Τσώρτσιλ συναινεί μόλις το Δεκέμβριο του 1944, ενώ οι φωνές για διορισμό αντιβασιλέα έχουν αρχίσει πολύ πιο πριν.

Μέσα από τη σύνθεση των επιφανειακά διαφορετικών προσεγγίσεων των συγγραφέων διακρίνονται κάποιες σταθερές συνιστώσες της βρετανικής πολιτικής, η οποία βέβαια αναπροσαρμόζεται και μεταλλάσσεται με βάση τη ρευστή διεθνή πραγματικότητα, αλλά, ο στόχος της παραμένει σταθερός και αμετάβλητος.

Επιβεβαιώνεται το βασικό συμπέρασμα, ότι δηλαδή η Ελλάδα, εξαιτίας της

γεωγραφικής θέσης της, που δίνει δίοδο προς τη Μέση Ανατολή και ελέγχει τα περάσματα της νοτιοανατολικής Μεσογείου, αποτελεί σημαντικό κρίκο για τη διασφάλιση των βρετανικών οικονομικών και στρατηγικών συμφερόντων στην περιοχή. Η αντικατάσταση της Βρετανίας από τις ΗΠΑ στη Νοτιοανατολική Ευρώπη δεν μετέβαλε την ισορροπία. Η πολύχρονη αντίθεση Βρετανίας-Ρωσίας αντικαταστάθηκε από αυτή των ΗΠΑ-ΕΣΣΔ. Ο ανταγωνισμός των Μεγάλων Δυνάμεων, κάθε εποχής, στην περιοχή για τον έλεγχο των ενεργειακών πηγών της Μέσης Ανατολής είναι αναπόφευκτος.

Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις γίνεται φανερό ότι:

α) Η βρετανική πολιτική που ακολουθήθηκε στην Ελλάδα την περίοδο 1940-45 ήταν απότοκη της συνολικής προσπάθειας που κατέβαλε η Βρετανία να διατηρήσει τη θέση της στο διεθνές χώρο, στον οποίο σημειώθηκαν σημαντικές αλλαγές κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και μετά τη λήξη του. Η ύπαρξη όμως και συνεχής ανάπτυξη ενός εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος που επιζητούσε έναν κοινωνικό μετασχηματισμό, ο οποίος θα έθιγε τα βρετανικά συμφέροντα, δημιούργησε δυσχέρειες στις επιδιώξεις της Βρετανίας και την οδήγησε στη βίαιη καταστολή του.

β) Οι ηγεσίες των αστικών κομμάτων δέχτηκαν όχι μόνο τη βρετανική πολιτική αλλά και τον τρόπο με τον οποίο επιβλήθηκε⁶⁶, γιατί εξέφραζαν το φόβο συνολικότερα των αστικών δυνάμεων μπροστά στις κοινωνικές εκείνες ομάδες που αυτονομήθηκαν από το παραδοσιακό πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς και προβάλλοντας ορμητικά στο προσκήνιο διεκδίκησαν την ανατροπή του.

γ) Η επιτυχής τελική επικράτηση της βρετανικής πολιτικής που σκιαγραφήσαμε, παρά τις όποιες αντιφάσεις ή δυσκολίες αντιμετώπισε, κατέστη δυνατή εξαιτίας της στάσης της ηγεσίας του ΚΚΕ και κατ'επέκταση του ΕΑΜ. Στάση η οποία χαρακτηριζόταν από συνεχείς ταλαντεύσεις και υποχωρήσεις απέναντι στη Βρετανία και στην εξαρτώμενη απ' αυτή ελληνική κυβέρνηση. Δεν μπόρεσε να εκτιμήσει σωστά η ηγεσία του λαϊκού κινήματος τη συμπεριφορά των Μεγάλων Δυνάμεων και το χαρακτήρα της Μεγάλης συμμαχίας. Οδηγήθηκε έτσι στην υπερεκτίμηση των δυνάμεων και των δυνατοτήτων των Άγγλων και στην υποτίμηση των δυνάμεων του ελληνικού λαού⁶⁷. Η βασική πολιτική αιτία της συγκεκριμένης στάσης πρέπει να αναζητηθεί στην απουσία διαμόρφωσης μιας στρατηγικής με αντικαπιταλιστικό περιεχόμενο από την πλευρά της ηγεσίας του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος.

1. Νίκος Γ. Σβορώνος: «Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας», σελ. 97.

2. Νίκος Γ. Σβορώνος: «Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας», σελ. 105-106.

3. Λώρενς Γουίτνερ: «Η Αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα 1943-1949». Γίνονται αναφορές στο Α΄ κεφάλαιο και παραπομπή σε βιβλιογραφία.

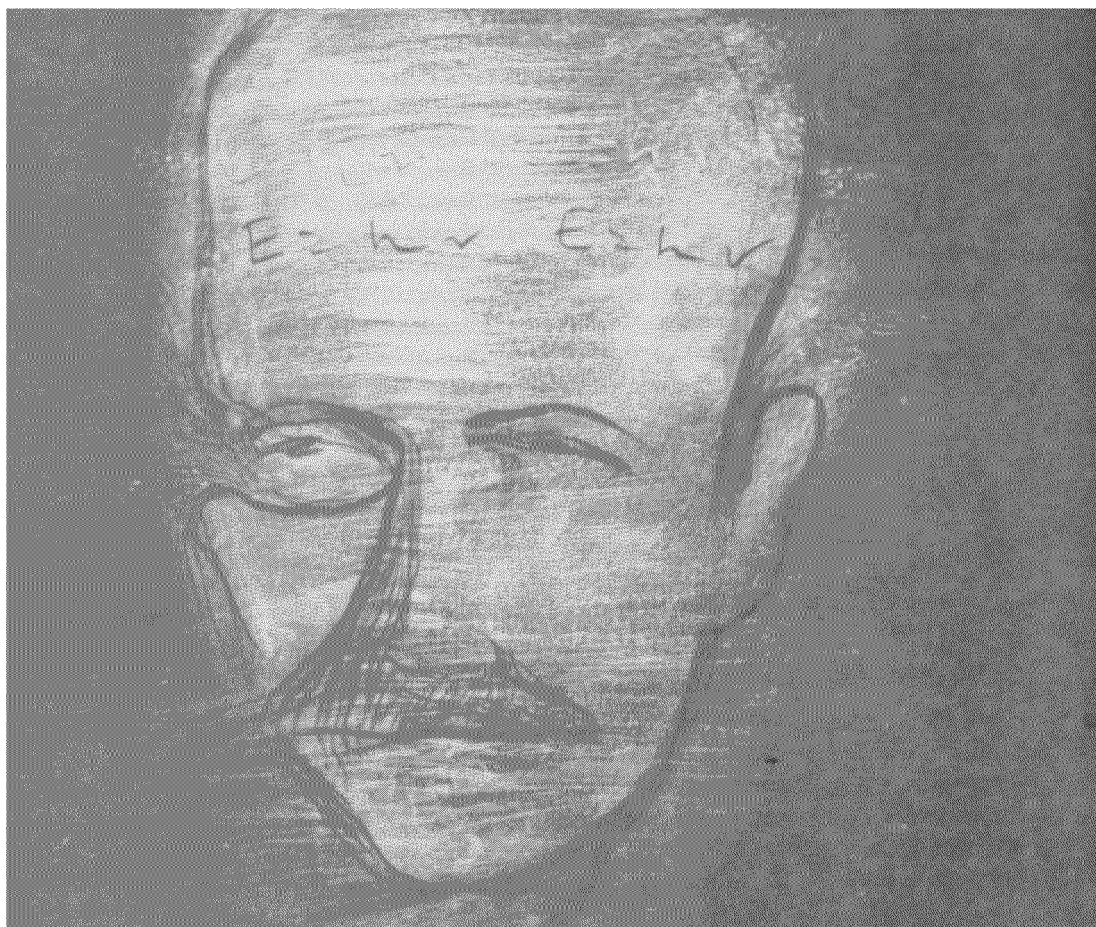
4. Λεντέρης Σταυριανός: Αρθρο-κριτική για «Το μήλον της Έριδος» του C. Woodhouse.

5. Κομνηνού Πυρομάγλου: «*Η Εθνική Αντίστασις*», σελ. 204.
6. R. Leeper: «*When Greek meets Greek*», σελ. 11.
7. Χάγκεν Φλάισερ: «*Στέμμα και Σβάστικα*», σελ. 155-156.
8. Λευτέρης Σταυριανός: «*Η Ελλάδα σε επαναστατική περίοδο*», σελ. 1180120.
9. Κομνηνού Πυρομάγλου: «*Η Εθνική Αντίστασις*», σελ. 212-213.
10. Κομνηνού Πυρομάγλου: «*Η Εθνική Αντίστασις*», σελ. 213.
11. E. C. Myers: «*Η ελληνική περιπλοκή*», σελ. 262.
12. Χάγκεν Φλάισερ: «*Στέμμα και Σβάστικα*», σελ. 188-190.
13. E. C. Myers: «*Η ελληνική περιπλοκή*», σελ. 97.
14. E. C. Myers: «*Η ελληνική περιπλοκή*», σελ. 98.
15. E. C. Myers: «*Η ελληνική περιπλοκή*», σελ. 272.
16. E. C. Myers: «*Η ελληνική περιπλοκή*», σελ. 145.
17. E. C. Myers: «*Η ελληνική περιπλοκή*», σελ. 279.
18. E. C. Myers: «*Η ελληνική περιπλοκή*», σελ. 281.
19. E. C. Myers: «*Η ελληνική περιπλοκή*», σελ. 275.
20. E. C. Myers: «*Η ελληνική περιπλοκή*», σελ. 280-281.
21. C. M. Woodhouse: «*Το μήλον της Έριδος*», σελ. 93.
22. C. M. Woodhouse: «*Το μήλον της Έριδος*», σελ. 96.
23. C. M. Woodhouse: «*Το μήλον της Έριδος*», σελ. 90.
24. C. M. Woodhouse: «*Το μήλον της Έριδος*», σελ. 132-133.
25. C. M. Woodhouse: «*Το μήλον της Έριδος*», σελ. 133.
26. C. M. Woodhouse: «*Το μήλον της Έριδος*», σελ. 424-425.
27. C. M. Woodhouse: «*Το μήλον της Έριδος*», σελ. 427.
28. C. M. Woodhouse: «*Το μήλον της Έριδος*», σελ. 426.
29. C. M. Woodhouse: «*Το μήλον της Έριδος*», σελ. 432.
30. C. M. Woodhouse: «*Το μήλον της Έριδος*», σελ. 20.
31. R. Leeper: «*When Greek meets Greek*», σελ. 13.
32. R. Leeper: «*When Greek meets Greek*», σελ. 3.
33. R. Leeper: «*When Greek meets Greek*», σελ. 8.
34. Λευτέρης Σταυριανός: «*Η Ελλάδα σε επαναστατική περίοδο*», σελ. 27.
35. R. Leeper: «*When Greek meets Greek*», σελ. 218.
36. R. Leeper: «*When Greek meets Greek*», σελ. 216.
37. R. Leeper: «*When Greek meets Greek*», σελ. 9.
38. R. Leeper: «*When Greek meets Greek*», σελ. 238.
39. R. Leeper: «*When Greek meets Greek*», σελ. 236.
40. R. Leeper: «*When Greek meets Greek*», σελ. 237.
41. R. Leeper: «*When Greek meets Greek*», σελ. 238.
42. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «*Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος*», τόμος Δ, σελ. 431.
43. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «*Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος*», τόμος Δ, σελ. 430.
44. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «*Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος*», τόμος Δ, σελ. 288.
45. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «*Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος*», τόμος Δ, σελ. 288.
46. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «*Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος*», τόμος Δ, σελ. 430.
47. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «*Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος*», τόμος Δ, σελ. 593.
48. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «*Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος*», τόμος Δ, σελ. 570.
49. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «*Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος*», τόμος Δ, σελ. 295.
50. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «*Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος*», τόμος Δ, σελ. 292.

51. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος», τόμος Δ, σελ. 296.
52. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος», τόμος Δ, σελ. 295.
53. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος», τόμος Δ, σελ. 573.
54. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος», τόμος Δ, σελ. 573.
55. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος», τόμος Δ, σελ. 292.
56. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος», τόμος Δ, σελ. 458.
57. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος», τόμος Δ, σελ. 604.
58. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος», τόμος Δ, σελ. 604.
59. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος», τόμος Δ, σελ. 291.
60. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος», τόμος Δ, σελ. 299.
61. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος», τόμος Δ, σελ. 592.
62. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος», τόμος Δ, σελ. 592.
63. Χάγκεν Φλάισερ: «Στέμμα και Σβάστικα», σελ. 187.
64. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος», τόμος Δ, σελ. 578.
65. Ουϊνστον Τσώρτσιλ: «Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος», τόμος Δ, σελ. 583.
66. Νίκος Σβορώνος: «Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50», σελ. 28-38.
67. Θανάσης Χατζής: «Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε», τόμος Γ', σελ. 462.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ουϊνστον Τσώρτσιλ, Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, εκδ. «Ελληνική Μορφωτική Εστία».
2. E. C. Myers, Η ελληνική περιπλοκή. Οι Βρετανοί στην κατεχόμενη Ελλάδα, εκδ. Εξάντας, 1976.
3. R. Leeper, When Greek Meets Greek, London, 1950.
4. C. M. Woodhouse, Το μήλον της έριδος. Η ελληνική Αντίσταση και η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων, εκδ. Εξάντας, 1976.
5. Χάγκεν Φλάισερ, Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944, εκδ. Παπαζήση.
6. Κομνηνού Πυρομάγλου, Η Εθνική Αντίστασις, εκδ. Δωδώνη, 1988.
7. Λευτέρης Σ. Σταυριανός, Η Ελλάδα σε επαναστατική περίοδο, εκδ. Κάλβος, 1977.
8. J. Meynaud, «Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, εκδ. Μπάυρον, 1974.
9. Λώρενς Γουίτνερ, Η Αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα 1943-1949, εκδ. Βάνιας, Θεσ/κη 1991.
10. Χ. Φλάισερ – Ν. Σβορώνος (επιμ.), Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση, εκδ. Μορφ. Ινστιτούτο ΑΤΕ, 1989.
11. Ιατρίδης Γιάννης (επιμ.), Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.
12. Νίκος Γ. Σβορώνος, Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1976.
13. Θανάσης Χατζής, Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε, εκδ. Δωρικός, Αθήνα, 1983.

Max Planck, 1991 Μολύβι και σφουγγάκι